

ԱԽԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՒՆԵԱՆ

Յովհաննէս ԹՌՈՒՄԱՆՆԵԱՆ՝ անցեալին պատկանող գեղեցկութիւն մըն էր: Անցնող տարւոյն մէջ՝ ծննդեան հարիւթամեակը տօնուեցաւ, գործին մասին խօսուեցաւ, աւելի կամ նուազ կատարեալ վերլուծումներ կատարուեցան: Միեւնոյն շրջանի պատկանող ուրիշ գեղեցկութիւն մըն ալ Աւետիս Ահարոննեանն էր, որ լրութեան գատապարտուած է առ այժմ, բայց 1902-1905ի «Մուրճ» ամսագրին սիւնակները՝ պերճախօս կերպով կը խօսին այն մքցակցութեան վրայ, որ կար «Լեզեկնդ»ներու, «Պօէմա»ներու հեղինակին եւ «Ալալլ», «Անը օրեր» եւ «Մըրիկի սուրբը» ստորագրով վիպագրին միջեւ: Խուռ եւ անկոխ, սիրալիր ու հազորդական մքցակցութիւն, օրինակ՝ բոլոր ժամանակներու համար: Անցեալ գեղեցկութիւններ էին երկուքն ալ: Արուեստի ըմբանում մը կար անոնց քով, հինէն եկող, 1900ական թուականներու յարմար, ոսմանթիքն չունչ առնող, անրկուն եւ զիտակից ճամբար բացող: Ունեցած էին զիրենք կանխող վարպետներ, որոնցմէ երկուքն համար ալ զազաթ մըն էր Արովիսանը. բայց այլեւս իր ձեւովը շատ հինգած: Նոր զարը՝ նոր ճամբար մը ցոյց կու տար, եւ իրենք այլ ճամբէն է որ քարի կուղին: Քարիցին եւ լուսաւոր հետք մըն ալ թողուցին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի առարտին՝ կը դոցուէր վարագոյրը չին գեղեցկութիւններու վրայ: Նոր շըջան մը պէտք էր ոկոիլ անկէ ետք, սակայն մին-

չեւ Բ. համաշխարհային պատերազմը, հին հանդրուանին մարդիկը գեռ կը գործէին: Մեռածները՝ իրենց գործերով, վերապարածները՝ իրենց շունչով շարունակեցին ժամանակ մը պահել կապը հին հետ: Գործնականին մէջ, ուրեմն, մեր գարուն կիսէն անդին է որ նոր միտք, նոր ըմբռնում, այսպէս ըսուած նոր արունումները ընկուու նոր ճամբարի որոշումները ընկուու նոր ճամբարի մը, թէ արդէն զիտակցօրէն կառչող մըն էր՝ մընայուն արժէք հմանաւորով պայմաններու: Այդ խօսքը ըսուած չէ տակաւին: Տնաբանները առ այժմ լուս են: Ցանկալի է, սակայն, որ առաջին հանդրուանին ետք՝ որ ըստ մեղի կանդ կ'առնէ 1945ով, կամ նոյն է ըսել զարուս կէսին, նոր երիտասարդութիւնը իմացական ուժեղ յայտնութեամբ մը, ձեւի նոր զիւտով մը երեւան զար՝ բանալու նոր ըլքանը: Բայց էտական պայման մը կայ. անոնք խորքին հարստութիւնը ունենան՝ փոխանակ մտքի սնանկութեան: Վայելչութիւնը եւ հրապոյրը, որուն «գրական գեղեցկութիւն» կ'ըսենք, կարենան միացնել նորութեան պահանջին հետ: Գեղեցիկը յաճախ բառ մըն է, եւ թերեւս նոյնիսկ վանկ մըն է, որ բառը կը փոխէ, տարով անոր կամ թոփչք, կամ հասարակաց դոյքի նկարագիրը: Ճաշակ ու զիտակցութիւն հարկաւոր է, ինչպէս հագուելու, այսպէս զրելու մէջ: Խօսքերնիւ ընականարար Սփիռքի չայ Գրականութեան մասին է: Մայր հողին վրայ ծաղկած

զրականութիւնը՝ ուրիշ սկզբունքներէ կը կառավարուի, և լ կը մնայ ուսումնասիրելի ինքնիր մէջ:

Հինին հւետ մեր կապը բոլորովին խղելու չենք: Ահարոնեան, ինչպէս Թումանեան, թող քիչ մըն ալ մեզ զրադցնեն՝ իրենց անցեալին պատկանող մարմարային, վճիռ ու պայծառ զեղեցկութեամբ: Ահարոնեանի կեանքն ալ ինքնին բանաստեղծութիւն մըն է, տառապակի բանաստեղծութիւն, նպատակի մը համար պարուած բանաստեղծութիւն, որուն ահա կ'անցնինք անմիջապէս:

* * *

Երկու գիծեր կը բնորոշէն Ահարոնեանի պապան՝ վազ երթասարդութեան օրերէն. ան եղած է ազգակը զործիչ մը եւ բազուլումի վիպագիր: Ծնած էր Մասիսի ոսկովրուն տակ 1866ի Յունուար 4ին, իդգիրմաւա զեւզակը, Սուրբմալու գտաւոփն մէջ (ժամ չին Արշաբունիքի): Բնութենէն մէջ (ժամ չին Արշաբունիքի): Տնութենէն հոգէն առած է այն պին՝ որ իր հասարակական կեանքին ներշնչումը եղաւ: Ահարոնեանի ծննդավայրը եղող իդգիրմաւան պէտք չէ շփոթիւ իդգիրին հւետ՝ մարտ առան էր շրջանին եւ աւելի որ զիսաւոր աւանն է շրջանին եւ աւելի ալ հայրանակ. մինչ իդգիրմաւա՝ իդգիրէն կախում ունեցող մէկ մասն է, բնակերպն կախում ունեցող մէկ մասն է, իւսը Հայ: Հութիւնն ալ կէսը Թուուք, կէսը Հայ: Հու է որ զարբին Ասաքելը, բնիկ Սալմատացի, եկած հաստատած է շատ կանուխէն, ամուսնացած է եւ ունեցած հինդ զաւակ: Առաջին կնոջ մահէն ետք՝ Ազգաւակ: Առաջին կնոջ մահէն առող կ'ամուսնանայ այրի Զարուաքը կրկին հօրը եւ մօրը, որ պիտի ըլլայէ, սիրելի հօրը եւ մօրը, որ պիտի ըլլայէ ապագայ մէծ մարգը: «Զէ, բարս (կ'ըսէ ապագայ յամափառ զարբինը այդ փոքրիկին), կուն յամափառ զարբինը քո բանը չին, քոնը զիրքն է» («Իմ Գիրքը», Ա. Հու. Մանկութիւն, Փարիզ, 1927, էջ 227): Մալլը, որ զիւզին այն բացափակ կ'ինքնին եղած, զէթ գրել կարգավար զիսութիւնը աւանդած է իր

զաւակին, մինչ ալեկառ Մասիսը, իր ձերմակ զարգաթով, ոչ նուազ զեր մը կատարած է մանուկ Ահարոնեանի զաւակարակութեան մէջ: Մասիս, վեհորէն բազմած այրաբատեան զաւակին վրայ, պատկանելի ծերունիքի մը նման ամէն օր խօսած է անոր սրտին, ամէն կողմէ պաշարելով զինքը: Անչուշ շատ նշանակալից է իր սա խօսքը. «Ամէնքի պէս երբ աչք բացի, Մասիսը տեսան մէր զրան եւ իր սոտերը իմ զիմին («Իմ Գիրքը», Ա. Հու. Մանկութիւն, Փարիզ, 1927):

Իդգիրմաւայի մէջ զեռ կար այն ատեն Տէր-Թողիկեան ըսուած զպրոցը: Ահարոնեանն ալ կը յանձնուի, զգբախտաբար, եօթը տարեկանին, Դիւլապիզ խալիքային, զիւզի վարժապետին, որ զոմի մը պէս տեղ մը կը խմբէր իր մատզաշ աշտերաները, եւ անոնց վառվառն կենդանութիւնը կը պատմէր «Փալախկայով»: Իդգիրմաւայի մէջ տակաւին տարբական կամ ծխական կոչուած զպրոց զոյնութիւն չունէր, մինչդեռ կար իդգիր սակայն ամէն օր մանուկ Աւելափսի համար Իդգիր երթալ զալը զիւրին զործ չէր: 1875ին բարեխախոռութիւն մը կ'ըլլայ իդգիրմաւայի համար ալ ունենալ իր տարբական զպրոցը, չորոշիւ Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի պազմապիտական բուռն ջանքերուն՝ Կովկասի յետամնաց զիւզերուն մէջ եւս բանալու կրթական կեղրոններ: Այս նորարաց զպրոցին վարժապետն էր Նշան Յովհաննիսին, որ սորված էր իդգիրի մէջ: Սակայն տարի մը միայն, 1875-1876, հոս յաճախելէ ետքը՝ Ահարոնեան կ'անցնի իդգիրի տարրականը (1876-1877), որուն տեսուչն էր Դաւիթ Քալանթարեան, եւրոպա տեսած, կիրթ ու զարգացած անձնաւորութիւնը մը, որ հօր պէս սիրած է մանուկ Ահարոնեանը, նախատեսելով թէրեւս անոր մէջ մէծ զրողը: Իր թէրազութեամբն է որ ան յետոյ զիսի բնունուու կ'էջմաննի Գէորգեան ճեմարանը: Բայց 1877-1878ի ուսու-թրբական պատերազմը կու զայ խանզարեկու տաժամապէս ամէն ինչ:

Իդգիրէն մինչեւ թուրք սահմանագլու-

իր եւ Պայտագլու՝ հաղիւ 20 մզոն հեռաւ-
որութիւն մը կայ, ուսկից թրքահայ
դազթականներ կը փախչէին եւ ապաստա-
նաբան կը փնտռէին իզգիր եւ իզգիրմաւա-
և Սուրբալուկ զիւղերը: Մանուկ Ահարո-
նեան ականատես կ'ըլլայ, այսպէս, թը-
ռառութիւններու, սովոր եւ խուճապի
ժամանուած ժազովուրզի մը սարսափելի
ապրումներուն: Աղջալ կը հասնի նաեւ
ծննդավայրին՝ իզգիրմաւա. անշուշտ հոս-
թուրք եւ ուսւ բանակները չժտան, բայց
զիւղերը կողոպուտի եւ սամանութեան
ժամանուեցան Բարդողեան լեռներէն (Հայ-
կական պար) վար իջնոր եւ առիթէն օդ-
տուող քիւրտ հրոսախումբերու վայրենի
արշաւանքներով, որոնք անսպաշտպան ժո-
ղովուրզի մը հարստութեան եւ խալալու-
թեան դէմ՝ անմարդկային գաւաճանու-
թիւններ ըրին: Դարբին Առաքել ալ ըն-
տանիքովը փախաւ իր տունէն, ուր վե-
րապարձաւ 1879ին. դարձի տարին ալ մե-
ռուա գրախատարար, եւ Վեհափառաց եր-
կու քոյրերուն հետ՝ մօրը խնամքին տակ.
Իր խորթ եղայրներն ալ, անոնք ալ դար-
բիւններ, բաժնուեցան եւ հեռացան տու-
նէն:

Հօրը մահէն ետք՝ գժուար էր այլեւս
Վեհափառի համար շարունակել Իզգիրի
ծիսական գոլրոցը. կը պակսէին նիւթե-
կան մէջոցները: Ան պէտք էր մօրը օդնել
ապրելու համար: Դաւիթ Քալանթարեան,
սակայն, ձրիաբար ընդունեցաւ պատա-
նին, եւ օդնեց որ կարենայ աւարտել զը-
պրոցը: Բայց այս ազնիւ ուսուցիչը,
1881ին ստիպուեցաւ մէկնիլ Եւրոպա, եւ
որպէսզի Վեհափառ չժնայ բախտին լըք-
ուած՝ զայն տարաւ հետը իջմիածին եւ
կարգագրեց որ աշնան ընդունուել Գէորգ-
եան ձեմարանը: Ահարոնեան ինքն իսկ կը
նկարագրէ յետոյ թէ ի՞նչ պարագաներու
տակ աեղի ունեցաւ իր մուտքը հոն 1881ի
Սևագեմբեր 1ին: Կը յիշէ իր ուսուցիչ-
ներէն՝ կարագեա Կոստանեանը, որ ծա-
նօթէ մատենագրական գործերու հրատա-
րակութեամբ, Մտեփան Պալասահեանը՝
ծանօթ պատմական գործերով, Սևգրակ
Մանտինեանը՝ հմուտ փիլիսոփայական

դիտոթիւններու, Մկրտիչ Նալեանը
զրաբորի դասատուն եւ ուրիշներ: Բայց
ամէնէն աւելի սպառուուած է Փարիզի
Մուրատեան վարժարանի նախկին սան՝
Ստեփ. Պալասաննեանի տիսպարէն, որ իր
կրթու ու աղոնուական նկարագրով, խորա-
պէս աղբած է իր եւ ընկերակիցներուն
վրայ, մանաւանդ իր հայրենասիրական
զգացումնին բնական եւ յուղիչ շնչուով:
«Միրում էր, կ'ըսէ ան, Հայն ու Հայաս-
տանը եւ նոյնքան սիրում էր իր աշա-
կերտներին: Եթէ Կ Կոստաննանի համար
աշակերտը լոկ շաղախ էր, որով ապագա-
յում իր ուզած Հայաստանի պիտի կազմը-
էր, Պալասաննեանի համար իր սաները
արդէն իսկ Հայաստան էին, հայ հայրե-
նիքի մը մասնիկը, նրա իմացականու-
թեան, նրա հոգու կտորները, որ պէտք
էր մշակել, բարձրացնել գերազոյն եւ ի-
մասնագոյն Հայաստանը փառաւորելու
եւ նրան ծառայելու համար» («Ֆմ Գիր-
քը», Բ. հա. Պատաննեկութիւն, Փարիզ,
1931, էջ 325):

Գէորգեան ձեմարանը՝ ազգովուու հաս-
տառութիւն մըն էր անսարակոյս: ար-
ևաւ բարձրագոյն զարգացում առած երի-
տասարգութիւն մը, որոնք ևրոպական
համալսարաններ յաճախեցին եւ եղան
կարկառուն զէմքեր: Ահարոնեանի ըրջա-
նի աշակերտներէն են Կոմիտաս Վարդա-
պետ, Շանթ, Աւ. Խասճական, Մ. Արե-
գեան, յիշելու համար պարզապէս քանի
մը շատ նշանաւոր գարձած դէմքեր: Կա-
յին ուրիշներ ալ, որոնք եկեղեցական
կամ աշխարհական-քաղաքական-զրարկան
կեանքի ասպարէզներու մէջ իրենց բաժի-
նը բերին՝ օգտաշատ դործունէութեամբ:

1886ին Ահարոնեան աւարտեց ձեմարա-
նի վեց տարուան ընթացքը: Անկէ Ետք՝
կը մնար լրացնելիք երեք տարուան լրտ-
րանական ընթացք մը եւս, զոր չկրցաւ
կատարել՝ աչքերու տկարութեան համար:
1887ին ամուսնացաւ Անոյշ Նազարեանի
հետ, որ Ահարոնեաններու տան զրացի
գեղանի աղջիկ մըն էր: Մնաց ժամանակ
մը իզգիրմաւա եւ յետոյ իրը ուսուցիչ՝
անցաւ կդպիր:

ԳՐԱԿԱՆ ՄՈՒՏՔԸ ԵՒ ԴԵՐԸ
ՈՒՍՈՒՑՉԱԿԱՆ ԱՍՊԱՐԵՅԻ ՎՐԱՅ

Գրականորէն աննշան, բայց իրը անդրանիկ գրուածք՝ յիշատակուած է իր նամակ Խօսիրիցը (լոյս տեսած Արդար Յովհաննչեսեանի «Արձագանք» շարաթաթերթին մէջ՝ 1887ի Մորիլ 26ին), տարով նկարագրութիւնը երասմի յորդումին և պատճառած աղէտին:

1888-1892 ուսուցիչ է Խզգիրի ծխական գպրոցին մէջ:

1892ին ուսուցիչ է Նոր Պայտիտի ծխական գպրոցին մէջ:

1893-1896 Աւատ ուսուցիչ է Խզգիրի ծըսխական գպրոցին: Կը կաղմակերպէ հախական թատրոպներ, թատերական ներկայացումներ, կը մասնակցի ազատագրական շարժումներու: Խզգիր կը գտնայ, ինը բարեկան գուտականներուն՝ կարեւոր կեցրոններէն մէկը, թրքահայաստանի մէջ յեղափոխական գրականութիւն և ուսացմամթերք մտցնելու: Հայ ուսուցիչը Ահարոննեանի մէջ յեղափոխական մըն էր միանդամայն, և ժամանակներուն պահանջանք մարդը: Սուրբմալուի զաւառապետը Բագուշաւակի կը հետապնդէր զինքը, ոստիկանական հսկողութեան տակքը, ոստիկանական հսկողութեան տակքը լլլլլով: Ահարոննեան չէր կը նար տանց համամակի հեռանալ Խզգիրէն: Այս գիճակը կը տեւէ մինչեւ 1898:

Այս շրջանին, ան չի գագրիր, սակայն, թերթերու աշխատակցութենէն: «Արձագանք»ին զատ «Ճարագ» և «Մշակ» անդ կու տան իրեն:

1887-1894ին Հոյ կիմը (լոյս տեսած «Արձագանք»ի) և «Ճարագ»ի մէջ կու տայ հայ զիւղը, հայ կնոշ տիպարը և հայ ընտանեկան կեանքը այրաբատեան դաշտին: Աղդագրական գործ մը:

1894ին «Մշակ»ին մէջ լոյս կը տեսնէ Լուրիք սահմանի այն կողմից, նկարագրական էջեր՝ թրքահայ գաղթականներու կեանքն, որոնք կը թափին Սուրբմալուի գիւղերը՝ փախչելով օսմանեան հարստահարութիւններէն: Այս ժամանա-

կամիջնոցին է որ Ահարոննեան, ներշնչուած թշուա գաղթականներու կրածներէն, կը զրէ ասաջին վեղարուեստական պատմըւածքները. Պուտ ըմ կար, Բաշօ, Ֆայագ Վալորումի, Փշուր ըմ խաց: 1896-1898ին գրուած են այս կարգի պատմուածքներ բաղմաթիւ էջերով, որոնք իսկոյն կը փաստեն գրական անուրանալի տաղանդի մը յայտնութիւնը իր մէջ. Ահարոննեան կը սկսի անուն մը դառնալ:

ԱՀԱՐՈՆՆԵԱՆ ԵԽԻՌՈՊԱՅԻ ՄԵՋ

Ահարոննեանի վերոյիշեալ պատմուածքները պատճառ եղան անոր եւրոպական համալսարան մը մտնելուն: Պաքուի հայ ունեւորներ՝ տուեն հարկ եղած թուշակը այդ նպատակին համար: Կինն ու երեք գաւակիները իցդիլէն Երեւան գիլիադիրն ետք՝ ան անցաւ Թիֆլիս, որ կերպոն մըն էր հայ գրական գէմքերու և քաղաքական գործիչներու: Հոն է որ անցնցաւ չ Յ. Դաշնակցութեան հլմնագիրներէն՝ Միքայէլեանն ու Սիմոն Զաւարեանը: 1898ին ամբան եղանակին, ան արգէն Լօզան էր՝ արձանագրսուելու համար պատմա-գլիլսուփայական բաժնի համալսարանական ընթացքին:

Քրիստոփոր Միքայէլեան վերադարձ էր Ժլնեւ 1898ի աշնան, ուր կը խրմաքըր «Դրօշակ»ը, կուսակցութեան պաշտոնաթիւթը (1891էն սկսեալ): Անոր ասաջին մտածութիւնը եղաւ ապահովցնել աշխատակցութիւնը Ահարոննեանի, որուն զաղթականներու կեանքն տուած պատկերները այնքան սիրելի անցած էին հայ հասարակութեան: Քրիստոփոր զբնաց անձամբ Լօզան՝ համոզելու գրակէտը որ այս անգամ տայ պատկերներ հայ ազատագրական շարժումի պատմութենէն: Եւ որպէսպի խթանէ զինքը՝ առաջին պատկերներին նիւթը ինքն իսկ ներշնչեց և այնուհետեւ զրկեց անոր նամակներ, յուշեր, թելագրութիւններ՝ շարունակ նիւթ հայթայթելու համար: Ահարոննեան ողեւորուած՝ զրեց առաջին պատմուածքը՝

Խայը, որ սիրուեցաւ. անոր յաջորդեցին Պատիւը, ել մի աղօրիք, Զաւօն, Աշունը, Արիւնու թթվամորը, որոնք լոյս տեսան բոլորն ալ «Ղարիք» սատրագութեամբ, վասն զի «Դրօշակը» Կովկասի եւ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ բացայացտ կերպով մուտք չէր կրնար ունենալ եւ ինքը Աշարոնեան ալ պէտք էր ծածուկ մնալ այդ տուն։ Ղարիքի պատմուածքները ամփոփուեցան յետոյ «Աղատութեան ճանապարհն» խորագով հատորի մը մէջ, եւ կատարեցին իրենց անժիսելի գերը՝ աղատազբական պայքարի պատմութեան համար։ Աշարոնեան տիրած էր արդէն զրական հրապարակին։ Այսուհետեւ լոյս տեսնելիք զործերը պիտի ծառայէին աւելի մեծցնելու իր համբաւը։

Խտալիս իր երկրին գեղեցկութեամբը եւ արուեստի զլուկի գործոցներով ներշնչեց տպաւորութիւններ, որոնք լոյս տեսան «Մշակ» մէջ։ Նոյնպէս Զուրիցերիս, որուն մասին զրածները նախ հրատարակուեցան «Մուրճ» ամսագրին մէջ։ Խաղայում և Շվեյցարական գլուխ՝ իր ուսանողական ըջանի զործեր են, վերջինս Կուրարթ-Հարուն ստորագրութեամբ։ Բայց 1901ին աւարտած ըլլալով Լօգանի համարանին պատմագլուխուայութեան ընթացքը, անցաւ Փարիզ՝ Սորբոնի մէջ հետեւելու համար քրականութեան։ 1902ին ան արդէն Կովկաս վերադարձ է եւ հաստատուած թիֆլիս։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉԸ

Գրական հմայքին միացաւ քաղաքական գործէիք վասահութիւն մը իր անունին շուրջ, մանաւանդ 1906ին ետք։ Գանձալով Կովկաս՝ մտաւ իսկոյն թիֆլիսի «Մուրճ» ամսագրի խմբագրութեան մէջ (1902-1905)։ Այս աշխատակցութիւնը գիրացուց իր զործերու հրատարակութիւնը, լոյս տեսան հետզհետէ պատմեածքներ, Արագը, Անհաւատը, Սեւ օրեր վիպակը, Սրբիկի սուրբը, Լոռութիւնը վշպերը։ Կարճ ատենուան մը համար 1905ին

յանկարծ մէկնեցաւ Եւրոպա՝ Հայկական Դատին համար։ Այդ տարուան աշխան (Հոկտեմբերիան հրովարտան) ծայր տըւին ուստակուն յեղափոխութեան առաջին ցոյցերը, ժողովրդական աղատութեան մը և մամուլի անկախութեան փորձեր սկսան երեւիլ ասդին անդին, որիք օպաւեցաւ Հայութիւնն ալ։ Ակիզր տրուեցաւ 1906ին «Յառաջ» օրաթերթին (Հ. Յ. Դաշնակցութեան օրկան), թիֆլիսի մէջ, որուն մասնակցեցաւ Աշարոնեանն ալ բացի յօդուածներք նաև խմբագրականներով։ 1907ին Խրիմտան Հայրիկ Կաթողիկոսին կողմէն պատուիրակութիւն մը զրկուեցաւ Լահճ (Հողանատ) զումարուած խաղաղութեան խորհրդաժողովին, բայց անօպւտ տեղ։ 1907ի աշունչն 1909ի Մայիսը՝ անօրէն եղաւ թիֆլիսի Ներսիսեան վարժարանին, որուն նոր չէնքի շնութեանը Հաւարար հայկական արուարձանին մէջ՝ ինք յաջողցուց Ա. Մանթաշեանի բարերարութեամբ։ 1909ի Մայիսին՝ ճրարակալուեցաւ եւ նետուեցաւ թիֆլիսի Մետելիք բանտը։ Երեւանի, Պարտի, Պաթումի բանտերը լիցուած էին կասկածելի անձերով, իբրեւ ժողովրդական յեղափոխութեան յարողներ եւ վնասակար տարրեր։ ասոնց մէջ կային հայ զրոյն մէր, փաստաբաններ, բժիշկներ, ուսուցիչներ, հոգեւորականներ եւ հարուստներ։ Դատական լիազօր քննիչը կը զբանէր Նովոչերկասկ քաղաքը, բանտարկեանները պէտք էին հոն փոխազրուել։ Աշարոնեան տարուեցաւ նախ Պարտի բանտը, ուր ունեցաւ թոքերու ծանր հիւանդութիւն մը. փոխազրուեցաւ քաղաքին հիւանդանոց։ բայց 1910ի Դեկտեմբերին՝ Պարտի բանտէն ապրուեցաւ մոստովի բանտը և անկից Նովոչերկասկ։ Հոս աւելի զատան էին կեանքի պայմանները, իր խսիրաւած առողջութիւնը վըտանգի տակ էր կրկնին վլրջնականապէս քայքայուելու։ 20-000 սուրբիկ երաշխառութեամբ՝ իր բարեկամները յաջուեցան աղատել զինքը։ Աշարոնեան դարձաւ Կովկաս, եւ ապա անցաւ Եւրոպա, կանդ առնելով արեւմտեան Հայաստանի դանա-

զան քաղաքներու մէջ՝ ինչպէս կարին, Տրամպիվն :

Պարուի հիւանդանոցին մէջ զրած է Անդունքը, Խաւարի մէջ, Մոլիբդերի Անդունքը, Խաւարի մէջ, Մոլիբդերի տակից վիզակները, Սեւ բոչունը կամ Ռակի հեթեար տռամը : Խոկ անցներով Ռակի հեթեար տռամը : Խոկ անցներուն Պոլիս, «Ազատամարտ»ի սիւնակներուն վրայ տուաւ իր ունեցած տպաւորութիւնները Սրեւմահայաստանի մասին՝ Երազներիս աշխարիլ Խորագով : Հաստատուեցաւ կրկին Զուցերիս, ուր մնաց մինչեւ 1916, զրեց Խմ քանտը, Պարուանձն ներ, Պատրանի կամ մեռելեները խօսում են թատերակը (նորկայացուած թիֆիսի մէջ) . այս շրջանին զործածած ծածկանուներն են «Վաստակաւոր» և «Avesta» : Օկտոբերով արտասահման փախած հայ քաղաքական տարապիրներուն համար արտած ընդհանուր հրամանէն՝ վերաբանական դառնալու իրենց հայրենիքը, Աշարունեան 1916ին գարձաւ Կովկաս : Այդ տարին վախճանեցաւ կինը՝ Անոյշ, որմէ ունեցած զած է երեք մտնէ զաւակ (Վարդգէս, Վարդի, Բարիկ) եւ մէկ աղջկէ՝ Արփիկ : Աշարունեան կրկին ամուսնացաւ այրի Նուարդ ժամհարեանի հետ :

1917ի Փետրուարի սուսական Մեծ Յեղափոխութիւնը ծաղելուն՝ ժամանակաւոր Կառավարութիւնը քաղաքական ազատութիւն շնորհեց կովկասեան բոլոր փոքր քըր ապելուն՝ իրենց ներքին կեսնքը քըր ապելուն՝ կազմակերպելու, որպէսզի պատրաստեն կազմակերպելու, որպէսզի պատրաստեն իրենց ինքնալարութիւնը : Խարուսիկ յոյժերու շրջան մ'էր : Հայերն ալ նոյն տարուան Սեպտ. Հոկտ. ին գումարեցին աղջիկին Համաժողովը, որուն մասնակցեցաւ Աշարունեան ալ : Այս Համաժողովին մէջ Աշարունեան ինչ կարձ ժամանակի մը համար : Թուսական բանակը 1917ի Հոկտեմբերին սկսու լքել արեւմը տեսան Հայաստանի մէջ զրաւուած զաւաները եւ ես քաշուեցաւ, թողով Հայերը առանձին, անջին եւ անկազմակերպ՝ թուրք առանձիներուն զիմաց : Թուրքերը

1918ի Փետրուարին կառապեցին իրենց բուռն յարձակութը . Ահարոնեան բարձրացուց ուժգին իր «Ահազանզը» (Թիֆլիս, Հորիզոն, 1918, Փետր.), որ ցնցիչ խօսքերով ոտքի կը հանէր հայ գիւղացին եւ քաղաքացին, զէնքի կը հրաւերէր զանոնք՝ պատասխանելու հայրենիքի սահմանները : Արցունքով եւ աղերսանքով խառնէին այդ մարտակոչի կատաղի եւ խանդակական գալար խօսքերը . «Հայ ժողովուրդ, ես քեզ եմ ասում, Հատուցման ժամն է հասեմ» : Այս ահազանզը թերթին վրայ, Հրապարակի վրայ շառաչխով ու չոփնով գոսաց . . . Երդնկային եւ Կարինէն մինչեւ Կարս եւ Աղեքսանդրապոլ, Տարօնի եւ Վասպուրականի գաւառներէն մինչեւ Այրարատեան գաշտը նահանջ կար, որովհետեւ անհաւասար էր պայցարը : Ընդհանուր յուսալքումի, զայրովթի, կոսի եւ փոքրովի գասալքութեան և իրերատելութեան թշնամութեան մէջ Ահարունեանի յանդիմանող եւ հարուածող, բայց եւ խթանող ու խրախուսող ձայնը գարձեալ լսելի եղաւ . իր յոյրուն էր միսանալ, որովհետեւ միութիւնը եւ յոյսը հրաշքներ կը գործէ : Իր յուսալքիչ խօսքը «Հրաշքը կայ» (Հորիզոն, 1918, Մայիս) այնպիսի տաք չետ ունէր՝ որ անգամ մըն ալ միացոց բաժնուած սրտերը, կարելի եղաւ չարչըկուած, խաչուած եւ արիւնուայ գարձած Հայաստանին մումը քրիկել . Երեւանի եւ Թիֆլիսի Աղպային եղուուրդը միասնարար ունեցին, այնպէս որ Սարդարապատի դաշտին, ԲաշԱրանի բարձունքներուն վրայ եւ Ղարաբիլսկի քոլ տեղի ունեցած ճակատամարտներու մէջ 24-28 Մայիսին զիւցաղնութիւններ կատարուեցան ոչ մեայն կասեցներով թշնամիին ընթացքը, այլ նաեւ ետ մղելով զայն մինչեւ Աղեքսանդրապոլ : 1918ի Յունիսին կը կնքուէր Հաշտութեան զաշնագիրը : Փոքրիկ Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութիւն մը, նախագահութեամբ Ա. Աշարունեանի, Պոլիս կ'երթար՝ Պաթումի դաշնագրին կարդ մը կէտերը վերատեսնելու : 1919ի սկիզբը նոր պատուիրակութիւն մը կազմուեցաւ,

որուն նախակահը նորէն ԱՀարոնեանն էր, այս անգամ Փարիզ Երթալու և Յաղթականներու Խորհրդաժողովին Հայոց պահանջները ներկայացնելու: Գերմանիոյ կողքին Թուրքիա պարտուած մըն էր. իսկ Փոքրիկ Հայաստանը, մէն Յաղթականներուն քովը Փոքրիկ Կաշնակից՝ այժմ իր իրաւունքները կը պահանջըր: Ահարոնեան ընտրուած էր Հայաստական Հայաստանի Խօսարանին Նախագահ 1919-1920 տարիներուն, եւ իրը լիազօր կը ստորագրէր 2010 Օգոստոս 10ին Սեւրի դաշնագիրը, որուն Համաձայն՝ Հայաստանի անկախութիւնը կը ճանչցուէր յաղթական դաշնակիցներէն եւ պարտուած Թուրքիային: Հայարժեան իր անձնական օրագրութեան մէջ յիշեալ թւշականին (10 Օգոստ. 1920) գրած է:

«Կեանքիս ամենաերջանիկ օրն է այս: Երեսուն տարուայ պայքարս, բողոքս, տառապանքս եւ յոյսերս պատկեցին փառաւոր յաշողութեամբ»:

Բայց ամիս մը ետք յեղաջրջուեցաւ ամէն ինչ, եւ ցնդեցան բոլոր յոյսերը, բոլոր երազները: Թուրքիա գրաւեց Կարսի, Արտահանի եւ Սուրբալուի շրջանները: Քեմալկան Թուրքիան եւ Սովուստական Ռուսաստան պայքարեցան միասին Սեւրի դաշնագրին դէմ: Հայրապետական Հայաստանի հողը անցաւ, կարմիր բանակի դրաւումով, Խորհրդային իշխանութեան գոտիին մէջ: Լօզանի դաշնագրիը՝ 1923ին փոխանակելով Սեւրինը՝ Հայաստանի Պատուիրակութիւնը կորսնցուց բոլորովին իր պաշտօնական հանգամանքը: Ա. Ա. Հարոնեանի վրայ իշաւ վարագոյր մը եւ ան առանձնացաւ կրկին, հայ գրականութեան համար կորսուած տարիները (1916-1923) գէթ տեսակէտով մը փրկելու: Պոսթոնի «Հայրենիք» ամսագրին մէջ երեւցան պատմուածքներ, վիպակներ, քաղաքական տեսութիւններ. ձամբրոգր, կարօս հայրենի, Քրիստոնութիւնը Միհայէլեան: Տպուեցան Փարիզ՝ իմ գիրքը (Ա. հու.

Մանկութիւն, 1927, թ. հու. Պատահնեկութիւն, 1931):

1934ի Փետր. 11ին, Մարսիլիոյ մէջ, «Համազգային Ընկերութեան» Մարսիլիոյ մասնաճիւղին կողմէ տրուած Հանդիսին ժամանակ, ինպաստ Պէրլութիւն Հայկ. Ճեմարանին, երբ Ահարոնեան յուղուած կրխուէր ժողովուրդին, յանկարծ իր ճառը ընդհատեցաւ՝ ուղեկային կաթուածով: Բուժուեցաւ ճառախօսը, բայց մնաց միշտ անկարող՝ զրական գործունէութեան համար: Վախճանեցաւ 1948ի Ապրիլ 20ին եւ թաղուեցաւ Փարիզի Փէր Լաչէզի գերեզմանաստ մէջ, ուր կան նաեւ ուրիշ Հայ գրապէտ գէմքերու շիրիմներ:

ՀԱՅՐԵՆԱԱՅԵՐԸ

Հիմնական զգացումը, շարժիչ անորությու արարքներուն՝ Հայրենիքի բուռն սէրն էր որ արգելեք չէր ճանչնար. անկեղծ սէր մը, անկողմանակալ սէր մը՝ որ անձնական շանէրք վեր՝ կը ճգտէր միտոթեան եւ կը գառնար զաղագարական մը: Հայրենի հոգու, սպասակամուս Մասիսը, այրաբանեան դաշտին սրտարակ եղեցիկութիւնը արդած են վրան եւ կազմած անորնեկարագրին այն ազգասիրական բնորոշչիք զիթը՝ որ բովանդակ կեանքին մէջ յայնին երեւոյթ մ'եղաւ: Հոգի զաւակ, բարձր իժացականութիւն մը, իջմածնի Գէորգեան ձեմարանին մէջ հստունցած ազգին համար, Եւրոպայի մէջ նրացած միտք՝ ծառայեց իր ժողովուրդին մինչեւ կեանքին վերջին վայրեկանը: Իր մէջ տիրականը զգացումն էր եւ շեշտուած հայրենաստիրութիւնը, որմէ վեր հօր ներգործութիւնը մարգակային սիրտին՝ այսինքն համամարգակայինին, որ յայտնուեցաւ իր կարգ մը գործերուն մէջ:

Կեանքին վերջերն ենք. 1934ին Մարսիլիոյ հայ գաղութիւն ուղեած իր խօսքին մէջ հ'նչքան չիրավութիւնը դրած էր ան, ի՞նչքան սէր չայրենի երգին: Ահարոնեան զաշնակական մըն էր, եւ սպակայ այդ թուականին իր միակ յորգործ, որրուէն բխած միակ թելազրանքը իր սիրելի

ժողովուրդին՝ էր դարձեք հայրենիք, ուրագնետու զաղութը տանշանիք է մի քանի կերտելու համար. զաղութը շաղախն է հայրենիքի համար¹: Պայծառ զաղափար-ներ, զաղութահայութիւնը պէտք է նկատուի անցքի չըջան մը, մնայուն հող չկայ մէր սուքերուն տակ՝ օտար երկրին մէջ, վասն զի «աշխարհի մէջ չկայ մի ուրիշ ժողովուրդ՝ որ այնքան ուժգին, այնքան մտերիմ կերպով կապուած լինի հողին, որքան Հայք²: Գաղութներու մէջ սէլինչ կրնանք կերտել, զաղութը մի միայն շաղախն է Հայքենիքին: Այս միտքը չունի ոչ մէկ արտառոցութիւն. մանաւանդ թէ կը համապատասխանէ բնական և ողջամիտ իր իմաստասիրական աշխարհայ- եացքին և ժողովուրդներու պատմութեան: Անոնք իրենց երկրին մէջ միայն, իրեւել իրենց բնական հոնինին մէջ կրնան արտազգել ըստ ցեղային նկարագրի և զոյնի, իսկ զաղութներու մէջ զատապար- տուած են վաստինու իրենց ցեղային ու- ժերը և ուժասպառ ըլլալու յետ զոյտ- պայքարի մը՝ որ կրնայ ժամանակ մը միայն տեւել: Գաղութները կրնան նսպատեւ լոկ ամբապնուամի, գորացումի, ը- լալ զարգացումի պղպակներ, մին տարրեր միւսն, և ատով՝ աւելի՛ ալ օգտակար և բազմակողմանի կրթութեամբ օժտւ- ւած և աշխարհաքաղաքացի մտայնու- թեամբ անհամաներ կազմել. բայց սահ- մանուած ծառայելու Հայքենիքին: Մշա- կոյթի տօները որ կը սարքուին՝ ըստ Ահարոնեանի մտքին գաղութներու մէջ միայն իմաստ ունի, որովհետեւ հոն է որ ճիգ կը թափուի երիտասարդութեան մէջ վառ պահելու աղքային արժէքները. մինչդեռ «Հայքենի հողին վրայ՝ ամէնօր- եայ կանքը արդէն մշակոյթի տօն է»: Ժողովուրդ մը որ կապրի իր Հայքենի- քին ներս, իր հողին վրայ է, մինչդեռ զաղութներու մէջ ճիշտ այդ հողն է որ կը պակի անոր ոտքերուն տակ: Ահա- րոնեան կը զանագանէ հետեւարար մշա- կոյթ զաղաշխարհի համար և մշակոյթ հայքենիքի համար: Ահաւասիկ իր բառե- րով. «Մշակոյթը անսահման մէկ բան է՝

կապուած մի երկրի արեւին, հողին, ջրին, օգին, ցեղին և մարզկութեան: Առանց հողին մշակոյթը չկայ»:

«Գաղութային մշակոյթը ըրի քամք է: Ով որ գիւղացի է ինձ պէս, նա լաւ գիտէ թէ ի՞նչ է քամքը: Գիւղացին, իր արտը ջրելուց յետոյ կարում է ջուրը, որպէսզի ուրիշ արտն էլ ջրուի: Զէ՞ որ կարգով է: Կարուած ջուրը, սակայն, գեռ հոսում է զէպի արտը եւ տեսնողը կարող է կար- ծել, թէ ջուրը զեռ կտրուած չի: Բայց իրականին մէջ մնացորդ ջուրն է այդ, քամքը, որ ուժ չունի, հոսանք չունի իր կտեւը»:

«Եւ այսպէս է մշակոյթը Հայկական գաղութների համար, նա քամք է: Մշա- կոյթը հողից է ծնւում, հողն է կերպա- րանք, բնութիւն և զրոշմ տալիս նրան: Մշակոյթը ժողովուրդին տալիս է լեզու, գեղեցկութիւն, ճշմարտութիւն»³:

Քանդակելի խօսքեր են ասոնք, ըստած մէկ մը՝ որ երեսուն տարի ազգին նուի- րեց իր միտքն ու հողին, գերազանցապէս եղաւ ճշմարիտ հայլ և աղգասէրը: Ան- կուսակցական մարգն էր որ կը խօսէր իր մէջ, մաքուր Հայքենասէրը առանց քա- ղաքական այլամերժ գաւանանքներու: Ու եղաւ պատկառելի ճիշտ ասոր համար՝ որովհետեւ եսէն վեր դրաւ Հայքենիքը:

Ուրիշ կողմն ալ կայ նկատի առնելիք: Ահարոնեանի սատեզագործութեան մէջ տառապող մարդերուն միշեւ չկայ իր- տրութիւն մարզէ մարդ կամ ցեղային տարրերութիւն. անոնք ցաւին մէջ եղ- բայրացած են, բան մը որ կը բաւէ ցոյց տալու իր մէջ համեզբայրութեան և գերազայնականութեան գաղափարակա- նին պաշտամունքը: «Լուսաբաց» պատմւ- ածքին մէջ վիպագիթը յուզում և գորով ունի քիւրտի մը հանդէպ, որ գէշեր մը, պատերազմը զարդելէ ետքը, զադանի լիներէ անցած ատեն կը հանդիպի հայ- գորկային խումբի մը: Քիւրտը վիճուած

1. «Հայքենիք» օբաթերթ, Պոսթոն, 1934, Մարտ 6:

2. Անդ:

3. Անդ:

է, ինքզինքը պատուանելու համար միայն. իր նպաստակն է անցնիլ երթալ տեսնելու համար իր նշանածը: Հայ խմբապետը կը հրամայէ չսպաննել վիճքը, այլ միայն զինաթափ ընել՝ զթալով վրան: Թողլ չի տար որ երթալ իր նպաստակն, վախնալով որ յետոյ կը մատնէ գլրենք: Մակայն հայլուելիքէն մէկը գէպքով կը դարնէ զայն. խմբապետը կը կատղի անոր գէմ և ընկերներու ալպաշնաքին վրայ է միայն, որ ան հրացանը վար կը զնէ: «Խմբապետը, կ'ըսէ հելինակը, աչքը չէր հեռացնում հոգեկարքի ցնցումներով ձբդ-ձբդուղ քիւրդից: Եւ երբ նա իր վերջին շունչը փչեց ու անշարժացաւ ձեան վրայ, երկու կաթիլ արցունք կախուեցին խըմ-րապետի աչքերից եւ իջնելով թրջեցին այտերը»⁴:

Այս պատմուածքը նմոյց մըն է Աշտարոննեանի մարդասիրական զգացումներու արտայայտութիւնն: Հութկու մարտիկ մը կը յուղուի յանկարծ, տեսներով գիմացը անմեղ երթասարդ մը՝ յոյսերով մի, որուն գէմքին վրայ կայ խաղաղ ժպիտ մը՝ ապացոյց անոր սրտին բարութեան: Խմբ-րապետին մէջ կը տեսնուի ուրեմն համա-մարդկային զգացումին լծակը՝ որ կը չարքէ հեանքը գէսիր էւրը, որ կը միա-ցնէ մարդկերը իրարու հետ, ապիք զաղա-փարէն վեր բանի մը մէջ՝ որ գերազոյն եւ աղնուական իմաստ կու տայ մարդկու-թեան: Աշտարոննեանի մէջ յայտնուած մարդկային այս բարձր զգապարականին ակնարկութեամբ է որ Ցոլակ Խանզատ-եան, որ ընդհանրապէս հակառակորդ մըն է 1912ի ապաստազբական շարուածի զաղափարախօսներուն, ըլլալով ինքը մարքիստ մը, կը փոխէ յանկարծ իր ժխտական կեցուածքը անոր հանդէս եւ համակրութեամբ վեր կը հանէ անոր վեր պական:

4. ՏԵ՛՛ Ժողովածու. Երկերէ, Լուսարցին (Ազա-տութեան ճանապարհին), Համ. 5, էջ 204-205:
5. Գրառն, գրական-քննադպատական ալբանիա,
6. Հմգմ. Ժողովածու. Երկերէ, Համ. Ա., Բոստին, 1947, էջ 60-61:

ցուումին լայն չունչը՝ որ կը ջերմացնէ ա-մէն ինչ, կը մօտեցնէ մարզը մարզուն՝ քաղցրացնելով կեանքը⁵:

Այս զաղափարականին յաղթանակովը ողեւորուած էր հայ վիպագիր-քաղաքա-գէտը Սևերի գաշնազրին օրը՝ յուսւարով ողջունած ըլլալ արգարութեան արշալոյ-ուր: Այդ հաւատաքով սիրեց զաղութեարու մէջ հայ պանդուախին կողքն ի վեր ա-պրոյ օսարներն ալ, հիւրենկալով ժողո-վուրդներուն մէջ ահսներով աղնուակա-նութեան ամենարարձ ելոյթը. ասքե-աւ յուսարով, պայքարեցաւ յուսարով, հաւատաց եւ մահացաւ իր ադրին եւ մարդկութեան երջանկութեան համար:

Անոնց՝ որ փորձած են զպրոցի մը պի-տակին վերածել անոր զրականութիւնը՝ ըսած է. «Ի գուր իմ զրական ստեղծագոր-ծութեան մէջ զրական զպրոց փնտուեցին: Իմ զրական զպրոցը հայ Հայրենիքը եւ առ հասարակ մարդկային ցաւն ու տա-սապանքն է. ինձ համար մարդկային ա-մէն էակ զերազոյն նպատակ է եւ ոչ մի-ջոց եւ իր կեանքի ցաւողին յիշյեղումնե-րու բարձրապոյն արժէք, որ կարող է գե-ղեցիացնել ամենազժուարահաճ արուես-տոր»⁶:

Այսպիսի արտայայտութիւն մը իր քա-ռասնամեայ յորեւեանին ասթիթով կա-տարուած իրմէ, Սորպոնի սրահներէն մէ-կուն մէջ, 1930, Մայիս 10ին, աւելի քան բացորոշ ինքնազտութիւն մըն է եւ տե-զի չի տար մէկնութիւններու: Հայ Հայ-րենիքն ու մարդկային ցաւը կադրած են նիւթը իր զրականութեան, եւ զերպոյն նպատակը այս զրականութեան մարդկա-յին էակն է, որուն կեանքին տասապան-ակնքի, զեղեցկապոյն արժէքը: Կրե-լուն մէջ է մարզուն ալ արժէքը: Երգել այդ վիշտը, կրցել կեանքին այդ տառա-պանքի, զեղեցկապոյն արուեստն է, եւ կամ նոյնը չչը երբ կ'ըսենք՝ տասապան-քին ու ցաւին զեղեցկապոյն՝ բարձրա-զոյն աստիճանն է արուեստին:

(Դար 1)

Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՃԱՆԱԾԵԱՆ